

»Til sognefoged Asmus Fromm i Soed«

– breve fra fru brændevinsbrænder C. C. Christiansen
i Flensborg 1846-1857

ved *Lars N. Henningsen*

Under ophold i Flensborg i årene 1848-49 fik den unge Mette Louise Fromm fra Sode krigstidens omskiftelser på nærmeste hold. Senere giftede hun sig med den fremtrædende brændevinsbrænder C. C. Christiansen. Hendes breve til forældrene i Sode giver mange interessante indblik i tidens politiske omvæltninger og kulturhistorie.

Indledning

En dag i foråret 1995 blev der afleveret en stor papkasse til Arkivet ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg.¹ Efter en tid blev kassen åbnet. Det viste sig, at den var fyldt til randen af breve. De lå tæt, omhyggeligt sammenfoldet og urørt gennem mange år. Regnskaber var der også. Papirerne kom ud på bordet – og gradvis voksede mennesker, miljøer og sammenhænge frem af bunkerne.

Tankerne blev ført tilbage i tiden – til årene lige før Treårskrigen, til krigsåret 1849 og til de efterfølgende fredens år, hvor det økonomiske barometer stod på smukt overalt i Sønderjylland. De ældste breve var fra 1846, de yngste fra 1857.

Brevene var næsten alle skrevet i Flensborg. Nogle på dansk, de fleste på tysk. De var stilet til »kære forældre« eller svigerforældre og underskrevet af »Louise« eller »Christian«. På kuverterne stod der næsten altid »sognefoged Asmus Fromm i Soed«.

Lidt efter lidt blev det klart, hvem personerne var. Der var tale om breve fra Mette Louise Fromm og ægtemanden, brændevinsfabrikant Christian Carsten Christiansen i Flensborg til Mette Louises forældre, gårdejer og sognefoged Asmus Thomsen Fromm og hustru Ellen Kjestine født Jensen i Sode i Halk sogn på Haderslev næs.²

Dermed befandt vi os i to fremtrædende og velhavende familier fra bondearistokratiet og bypatriciatet i de dage, da Slesvig endnu var udelt, og Flensborg var den samlende hovedby mellem Kongeåen og Ejderen.

Asmus Fromm (1800-1880) hørte til den mest solide del af bondestanden i Nordslesvig. Han var ejer af de to store gårde Sodegård og Ultanggård med i

alt over 300 ha jord. Ligesom generationerne forud var han sognefoged og selv en tid stænderdeputeret. Christian Carsten Christiansen (1816-1888) var den driftigste af de mange brændevinsfabrikanter i Flensborg, rådmænd, medejer af den store Kobbermølle ved Kruså, medgrundlægger af byens aktiebryggeri og meget mere. Både svigerfar og svigersøn gjorde sig kendte for en indsats i politisk og nationalpolitisk arbejde – og de var økonomiske sværvægttere.

Der var altså god grund til at trænge ind bag de krøllede bogstaver i de mange breve. De fortæller om, hvordan frk. Fromm, som fra 1846 regelmæssigt opholdt sig i Flensborg, oplevede byen i de urolige år under den første slesvigske krig. Senere blev hun gift med brændevinsbrænder Christiansen. Derefter giver brevene et kikk ind i en dynamisk erhvervsmands hjem i de fremgangsrige år mellem de slesvigske krige. De viser, hvordan »entreprenøren« Christian Christiansen udbyggede sin store virksomhed i en tid, hvor dampkraft, jernbaner, gasværker og telegraf, kort sagt den moderne industrielle udvikling, satte sine første markante spor i landsdelen.

Brevene er imidlertid mange, og her kan der kun blive plads til en del. Nedenfor vil vi holde os til Louise Fromms breve til forældrene i Sode. Ægtemanden Christian Christiansens breve, som især fortæller om tidens økonomiske og erhvervsmæssige historie, må vi lade ligge i denne omgang.

Inden vi giver ordet til Louise Fromm er det nødvendigt at præsentere personerne og deres tid.

Asmus Fromm

Asmus Thomsen Fromm var født i Frørup den 12. november 1800 som søn af gårdmand, kirkeværg og sandemand Thomas Asmussen From (1766-1849) og Mette Lovise født Nissen fra den store gård Olufskær i Starup sogn. Drengen blev opkaldt efter farfaderen, som var sognefoged i Halk sogn og ejer af Sodegård.

Kun 24 år gammel fik Asmus foden under eget bord. Fra sin barnløse farbror, sognefoged Andreas Rasmussen Fromm, overtog han den store selvejergård Sodegård i Halk sogn og desuden en tilhørende fæstegård. Den 28. oktober 1826 holdt Asmus bryllup med Ellen Kjestine Jensen fra Hejsager.

Asmus levede godt op til familiens tradition, både som landmand og som lokal »sognekonge«. I 1834 købte han selvejergården Tang i Halk, i 1844 købte han en selvejergård i Hyrup. Jorden blev drevet sammen med Sodegård, hvis samlede tilliggende derved i årenes løb nåede op på henved 170 ha.³ Gården blev drevet med stort kvæghold, gårdmejeri med en betydelig osteproduktion.

Det var storhusholdninger på datidens storgårde. I 1840 var folkeholdet på

Gårdejerer i stadstøjet: Asmus Fromm fotograferet af Mathias Kriegsmann i Flensborg 1866. Privateje.

Sodegård i alt 8 tjenestefolk (fire kvinder og fire mænd), i 1855 var tallet 14 (9 mænd og 5 kvinder).⁴

Endnu et skridt tog han i 1847. For 21.900 rdl. købte han nabogården, den ældgamle selvejergård Ultanggård. Gården havde tilhørt familien Bredal, indtil landbrugskrisen tvang den sidste ejer bort i 1821. Asmus' farbroders kone Marie Fromm var i øvrigt en Bredal, født på Ultang i 1767. Med tilliggende var Ultanggård af samme størrelse som Sodegård. Ved overtagelsen var besætningen på 50 køer og 7 heste, får og ungvæg, og der var betydeligt mejeri.⁵

Fromm blev boende i Sode, og Ultang blev drevet af det lokale »personale«, husholdersken, meyersken, en tjenestepige og fem faste karle samt daglejere. Der blev satset på mejeriet. Fromm havde store planer. I 1854 søgte han, dog uden held, om tilladelse til at oprette et brændevinsbrænderi,⁶ og samtidig puslede han med et langt større projekt: Den 318 tdr. land store indsø Bankel tilhørte staten og havde hidtil ikke gjort megen nytte. Fiskeriet var forpagtet

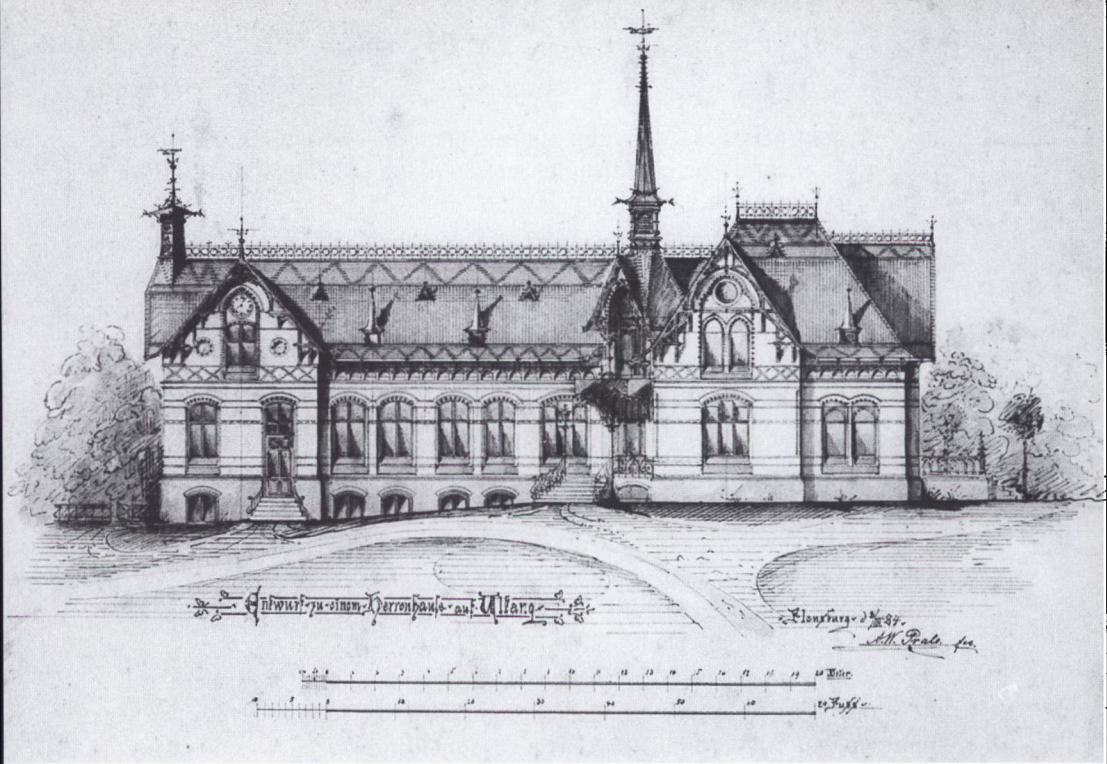

Det gamle stuehus på Ultang fotograferet umiddelbart inden det nye »Herrenhaus« blev bygget i 1884. Privateje. Foto: Helge Krempin.

ud, og de fattige havde også ret til at fiske her. Ved en udtørring var der imidlertid store engarealer at vinde, mente From. Der kunne måske indvindes op mod 300 tdr. land engjord til græsning af kvæg, og det kunne vel nok blive rentabelt set i forbindelse med et brændevinsbrænderi og mejerierne på Sodegård og Ultang. Altså indgav Fromm i 1854 ansøgning om at måtte overtage først fiskeforpagtningen, og desuden at købe søen for 800 rdl. med ret til at foretage udtørring.⁷

Det lød jo produktivt. Staten accepterede, også fordi Fromm var »en meget formuende og i enhver henseende retsindig mand«. Til gengæld måtte Fromm love at give de fattige ret til frit fiskeri, så længe søen eksisterede, og når den var udtørret at overlade dem 50 tdr. land til årlig høslet.

Men så viste problemerne sig. Fra en ekspert i dige- og landvindingsarbejder, digekonstruktør Grove i Husum, indkom der et overslag over omkostningerne. Han vurderede, at der skulle udpumpes 350 mill. kubikfod vand, bygges dige for 16.000 rdl., indrettes pumpestation med en 10 hestes dampmaskine for 22.900 rdl., foretages afgrøftning af det tørlagte land, udredes lønninger og renter. De årlige driftsudgifter ville være 6.000 rdl. Og søens 318 tdl. land

Da C. C. Christiansen i Flensborg og hustruen Mette Louise arvede Ultang, blev det gamle stuehus erstattet af et nyt »Herrenhaus« tegnet af Flensborg-arkitekten A. W. Pralle. Den imponante bygning er i dag bevaret ganske som den blev opført i 1884. Her ses Pralles tegning fra marts 1884. Privateje. Foto: Helge Krempin.

kunne ikke blive til lige så mange tønder engjord. Langs søens kanter var der sand, der var masser af mudder i bunden, og arealet ville blive ekstremt lavtliggende. Højest 200 tdr. land engjord kunne det blive til.

Det gav Fromm kolde fødder. Søen blev ganske vist købt, og prisen blev betalt. Dernæst skete der ikke mere, den store investering var for risikabel, og Bankel fik lov at blive liggende uantastet – heldigvis må vi vist sige i dag, hvor Bankel-området og Noret hører til de smukkeste landskaber af denne art i Danmark

Sognefoged og stænderdeputeret

Landbrug lagde ikke beslag på alle kræfterne. Tidligt gik Asmus Fromm i familiens spor som lokal »sognekonge«.

Fra senest 1827 efterfulgte han farbroderen og farfaderen som sognefoged for Halk sogn, dvs. øvrighedens lokale repræsentant. Da stænderforsamlingerne fra 1830'erne gav stødet til politiske aktiviteter, blev han også trukket med

ind i opgaver, som rakte uden for sognets grænser. Naboen Nis Lorenzen på Lilholt blev valgt til stænderforsamlingen i 1834, og i 1840 blev Asmus Fromm valgt til suppleant.

Netop på dette tidspunkt begyndte vandene at dele sig. På den ene side stod slesvig-holstenerne, på den anden de loyale danske slesvigere. Asmus Fromm følte sig klart som dansk-loyal, men mådehold og forsigtighed var for ham en dyd. Han var ikke manden, som førte sig frem med agitation på barrikaderne.

Det fik den danske frontkæmper Laurids Skau at føle ved årsskiftet 1842-43. Den 11. november 1842 havde den stænderdeputerede, købmand Peter Hiort Lorenzen fra Haderslev foretaget sin demonstration ved at tale dansk i stænderforsamlingen i Slesvig. Sidst i december vendte han og de to kolleger Nis Lorenzen og A. H. Posselt fra Københoved hjem. Laurids Skau ønskede da, at bønderne skulle samles først i Hoptrup og så på Møllepladsen i Haderslev for at hylde de tre helte med flammende taler og hurra. Fromm skulle organisere sagen – »men denne svage stakkel var altfor betænkelig til at være medhjælper i nogen dristig plan«, skrev Laurids Skau kort efter.⁸

Fromm hørte således ikke til blandt de flyvske agitatorer, men en sikker plads i den danske bevægelse havde han. I 1843 var han med blandt den snes fremtrædende bønder fra Haderslevegnen, som grundlagde Den slesvigske forening – »til fremme af oprettelsen af danske undervisningsanstalter i Nordslesvig«. Foreningen blev året efter udgangspunkt for oprettelsen af Rødding høj-skole.⁹

I 1844 indtog han sin plads i stænderforsamlingen i Slesvig. Nis Lorenzen og Hiort Lorenzen havde nedlagt deres mandater i protest mod kongens patent af 29. marts 1844, som kun tillod brug af dansk i stænderforsamlingen, når taleren ikke beherskede tysk. I juli 1844 indtrådte Fromm i Lorensens sted. I forsamlingen erklærede han nu under henvisning til kongens patent, at han ville tale dansk, idet han ikke følte sig tilstrækkelig hjemme i det tyske. Det fremkaldte en protest fra et par advokater. Fromm var således den eneste af stedfortræderne, som markerede en bevidst danskhed – og som til gengæld måtte indkassere en skarp irettesættelse.¹⁰

På denne linje blev han stående i de kommende år. I 1854 var han med ved en fest for Laurids Skau på Harmonien i Haderslev – og udbragte skålen for aftenens hædersgæst.¹¹

Med årene lod Fromm sig dog helt opsluge af landbruget og kvæg- og korn-handelen. Dermed dalede også lysten til at bruge tid på de ikke indbringende offentlige hverv. I 1850'erne overlod han således de sure pligter i sognefogedbestillingen til en fuldmægtig – indtil det kom amtet for øje. Slig praksis var ulovlig. I skarpe vendinger meddelte amtmanden i 1857, at man under ingen omstændigheder kunne tillade, at forretningerne blev udført af en anden, eller at

en sådan substitut meddelte sognets beboere nogensomhelst ordrer. Fromm fik pålæg om uopholdelig at indberette, hvorfor han ikke selv bestyrede embedet og evt. at stille forslag om en anden agtet person i sognet, som kunne overtage bestillingen. Fromms svar på det skarpe brev kendes ikke – men to år senere var han ikke længere sognefoged.¹²

Datteren Mette Louise

Hjemme på gården i Sode kom der kun ét barn i ægteskabet. Datteren Mette Louise blev født den 31. juli 1827 og opkaldt efter farmoderen i Frørup. Der blev ansat en huslærerinde,¹³ og i 1842 blev Mette Louise konfirmeret.

Det gjaldt nu om at give den unge pige den bedst mulige baggrund for at kunne gøre et godt parti. Hun skulle lære at begå sig i den store verden – og blev derfor sendt til den nærmeste storby – til Flensborg. Her havde faderen gode kontakter. Købmand Claus Schwennsen i Nygade købte en stor del ost og smør fra de to gårdmejerier i Sode og Ultang. Han var jævnaldrende med Fromm, født 1801, og var også politisk en meningsfælle, omend nok mindre forsigtig end storbonden fra Sode. Schwennsen regnede sig til de liberalt orienterede, senere klart dansk-loyale købmænd i Flensborg. En tid var han ordførende direktør i Borgerforeningen, han arbejdede for en tværbane over halvøen til Tønning, et projekt som skulle modsvare den nord-sydgående længdebane, og han var en kompromisløs støtte for Flensborgs dansk-loyale stænderrepræsentant, agent H. C. Jensen. Han udfyldte også en plads som kirkevæрге for Marie kirke og blev i 1846 opstillet til stændervalget, dog uden at opnå valg. I 1848 blev han valgt til rådmand, trods sit dansk-loyale sindelag.¹⁴

Schwennsens pakhus var fyldt af mange slags varer – ost, fisk, salt, humle. Det var en blandet købmandshandel, og i forretningen kom der mange folk. Her kunne den unge pige nok lære at begå sig.

Altså blev Mette Louise i september 1846 og de følgende tre år sendt til Flensborg. Rejsen frem og tilbage skete som regel standsmæssigt i faderens egen vogn. Louise lagde vægt på, at faderen og dermed familien tog sig ud på det bedste, når den viste sig i den store by. Den 14. september 1847 glædede hun sig over sin »elegante fader« (schmucken Vater). Det tog sig rigtig ud, når han kom »i sin lille nydelige vogn og ganske elegant påklædt, og især når han og min lille mor snart kommer kørende i en brillant Wiernervogn. Vores vogn er dog langt smukkere end Schwennsens, der er ingen sammenligning, i alt fald ikke i mine øjne, der er jo ingen sølv på hjulene og ikke så mange vinduer, und das brilliert viel«.

Det var med god grund, at pigen blev sendt af sted i årets sidste halvdel. Så

Købmand Claus Schwennsen, Flensborg (1801-78), formentlig malet 1855 af Flensborg-maleren Otto Peters. Foto i Stadtarchiv Flensburg.

var høsten derhjemme overstået, og i Flensborg ventede efterårets forlystelser. Især det store Dionysius-marked i dagene efter 9. oktober gav anledning til mange oplevelser og fornøjelser. Hos madam Schwennsen skulle hun lære, hvordan det gik for sig i en stor byhusholdning – og hun skulle deltage i byens selskabsliv. Det kan nok være, at hun kunne lide det.

Forældrene havde krævet, at hun skrev hjem og aflagde rapport. Det gjorde hun flittigt. Næsten som vore dages telefon brugte hun brevene. Derfor giver de mange breve et levende indtryk af livet i byen, set med den unge piges øjne. Som regel skrev hun på tysk. Selv om både barndomshjemmet og købmandshjemmet i Flensborg var klart dansk-orienteret, faldt det naturligt at benytte det almindelige sprog i Flensborgs pæne familier og blandt handelsfolk – dvs. tysk. Kun når et brev eller en enkelt sætning i et brev var henvendt specielt til moderen, tog Louise dansk i brug. Moderen havde jo ikke som faderen de mange kontakter til handlende og byfolk og kom ikke så meget rundt. Hun passede de hjemlige og indadvendte gøremål, med ansvar for køkken, slagtning og mejeri, spinden og væven. Der var sproget sønderjysk – så til moderen skrev datteren på dansk. For faderen faldt det tyske helt naturligt – også selv om

Asmus Fromm malet af Flensborg-maleren J. Nöbbe i 1882 efter fotografi fra 1870'erne. Privateje. Foto: Helge Krempin.

han i 1844 i stænderforsamlingen havde påstået, at han ikke magtede sproget så godt, at han kunne bruge det i foredrag i forsamlingen.

Flensborg 1846-49

Louise var 19 år gammel, da hun i september 1846 blev sendt på sit første længere ophold i Flensborg. Det blev en succes, og året efter kom hun igen afsted.

Louise skulle hjælpe madam Schwennsen i køkkenet, hun skulle brodere og strikke, og tage del i familiens fornøjelser. Hver søndag valfartede hele byen ud i Marieskoven – hørte på musik, drak the, promenerede og snakkede. Man gik til fest i Borgerforeningen, byens danskloyale forening. Købmand Schwennsen havde siddet i foreningens byggekomite, da den store forsamlingsbygning på Holmen blev indrettet kort efter 1844. Man kom også i Harmonien, den lidt mere eksklusive forening, som var stiftet 1804 og ofte på forlystelsesstedet Bellevue i Nordergraben.

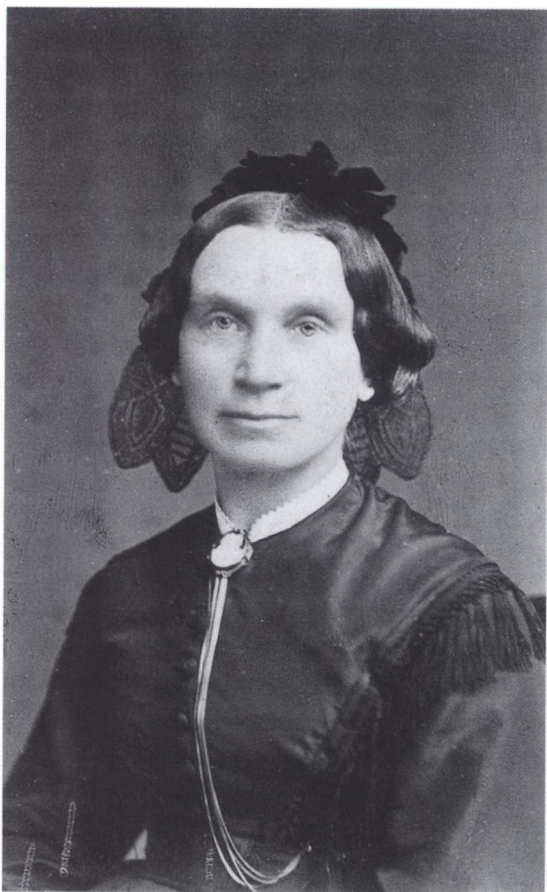
I 1848 kom Louise først til Flensborg i november, og opholdet blev ret kortvarigt. Det hænger sikkert sammen med de usædvanlige forhold under krigen.¹⁵ Efter det danske nederlag til preussiske og slesvig-holstenske styrker i slaget ved Slesvig den 23. april 1848 overtog slesvig-holstenerne kontrollen med styret i Flensborg. Over rådhuset blev hejst den sort-rød-gyldne tyske forbundsfane. Byens rigeste storkøbmand, den fremtrædende Andreas Christiansen, forlod byen for at fortsætte virksomheden fra København. Fra slesvig-holstensk side blev politimester F. C. von Krohn i maj 1848 indsat for at tage sig af de politiske politisager. Han gjorde hvad han kunne for at sætte det danske parti på plads. Den 26. august blev der sluttet våbenstilstand mellem Danmark og Preussen. I oktober blev den provisoriske »oprørsregering« erstattet af en såkaldt »fællesregering«. Først nu fandt Asmus Fromm det forsvareligt, at datteren kom et smut til Flensborg.

Året efter, sidst i februar 1849, var det slut med våbenstilstanden. Fællesregeringen trådte tilbage og blev fra tysk side erstattet af et »statholderskab« med sæde på Gottorp slot. Krigen brød ud igen – tyske tropper invaderede Jylland – indtil den afgørende danske sejr ved Fredericia den 6. juli. Nu kunne der igen slutes våbenstilstand, foreløbig for 6 måneder.

På dette tidspunkt var Louise atter i Flensborg, og hun kom til at opleve de dramatiske begivenheder i forbindelse med indførelsen af det nye styre, som var aftalt i våbenstilstanden. Den blev indgået den 10. juli og fastslog, at Slesvig skulle deles i to besættelseszoner; preussiske tropper skulle overtage området syd for en linje syd om Flensborg og nord om Tønder, svensk-norske tropper resten. En »bestyrelseskommission« med et dansk, et preussisk og et engelsk medlem og med sæde i Flensborg skulle styre Sønderjylland, og statholderskabet skulle fortrække til Kiel med Holsten som myndighedsområde.

Sidst i juli og først i august 1849 drog de tyske tropper gennem Flensborg på tilbagesøgning, og den 25. august holdt den nye regering – »bestyrelseskommissionen« – sit indtog. Men indsættelsen gik ikke stille af. Indtil den 26. august var det preussiske tropper og slesvig-holstensk politi og gendarmer, som skulle sørge for ro og orden. En del borgere og embedsmænd fulgte endnu statholderskabets paroler, og politimester Krohn og hans gendarmer og slesvig-holstenske rekonvalescenter, som endnu opholdt sig i byen, var ilde lidt på dansk side. Det kom virkelig til at gå hedt til i de sidste dage af august 1849, før Krohn og hans gendarmer og rekonvalescenter forlod byen. Særlig dramatiske var hændelserne samtidig med de svenske troppers ankomst den 27. august.

Om alt dette beretter Louise levende til familien hjemme i det fredelige Sode. Også om den euforiske stemning, som rådede blandt de dansksindede i den følgende tid, og om de flotte fester, som blev holdt, fortæller hun begejstret.

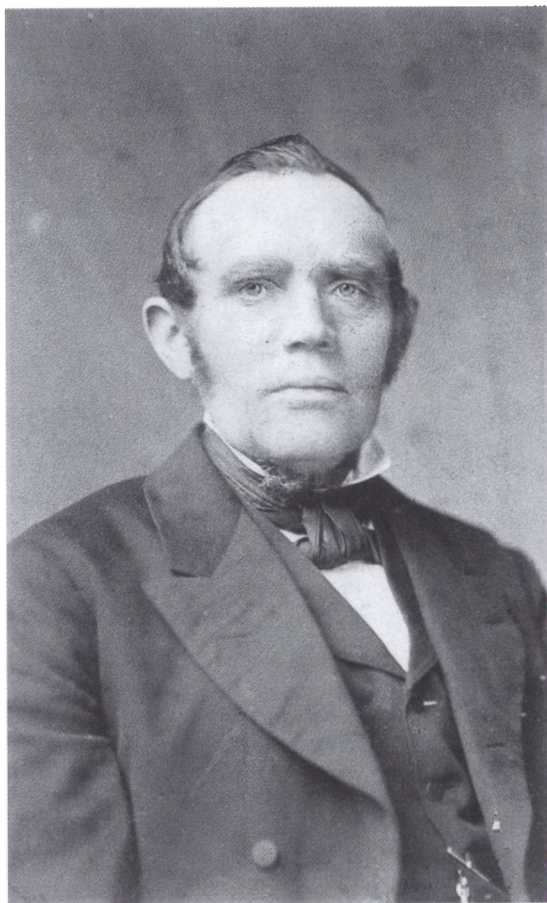

Mette Louise Christiansen født Fromm (1827-1896) fotograferet i 1860'erne af F. Brandt. Privateje.

Louise som Fru C. C. Christiansen

Efter 1852 tager rækken af breve fat igen. Men nu fortæller de en helt anden historie. Den 25. maj 1852 var Mette Louise blevet gift. Det foregik hjemme i Halk, og den udkårne var ungarl Christian Carsten Christiansen, søn af den kendte brændevinsbrænder Carsten Christiansen i Nystaden lige uden for Flensborgs Nørreport. I dette hjem havde hun haft sin gang fra den første tid i Flensborg. Købmand Schwennsen fra Flensborg og Asmus Fromms gode forretningsforbindelse, gæstgiver, agent Petersen i Haderslev, var forlovere ved bryllupet.

C. C. Christiansen var en driftig forretningsmand. I 1853 beskæftigede brænderiet 12 mand, og der blev der dagligt forbrugt ca. 35 tønder korn. Spølen dannede baggrund for en omfattende staldfodring af kreaturer. I løbet

Brændevinsfabrikant Christian Carsten Christiansen (1816-88) fotograferet i 1860'erne af F. Brandt. Privateje.

af 1850'erne udviklede virksomheden sig til den største af sin art i Flensborg. Der blev bygget nye stalde, der blev investeret i dampkraft, bygget mølle til maling af den megen korn, som firmaet brugte. I tilgift var C. C. Christiansen kvæghandler i stor stil. På alle disse områder kunne han samarbejde med svigerfaderen. Han købte en del af hans kvier til opfodning, korn overtog han også – og svigerfaderen kunne modsat virke som opkøber af korn til firmaet i Flensborg. Kornbrændevinen blev især solgt i indlandet, ofte langs vestkysten, gærleveringerne gik delvis til udlandet, bl.a. England. Det var derfor kun naturligt, at den driftige forretningsmand i 1850'erne tog engelskundervisning.

Om alt dette fortæller C. C. Christiansen i sine breve til svigerfaderen i Sode. Disse breve er et værdifuldt bidrag til tidens erhvervsøkonomiske historie. Vi kan følge ham hjemme og på de mange rejser.

Hustruen Louises breve derimod giver husmoderens version af dagens gang. Hun fortæller om børnene, om de hjemlige sysler, om slagtning og vask, med sideblik til mandens virksomhed. Da moderen hjemme i Sode blev alvorligt syg, påtog hun sig at pleje den syge i Flensborg – og her døde moderen den 25. juni 1855.

Derefter sad faderen alene på de to store gårde i Sode og Ultang. Datteren overtog nu en del af besværet med at skaffe tjenestefolk. Brevene fortæller om de mange besværligheder, der kunne være med at skaffe de rette folk, ikke mindst i en højkonjunkturperiode som 1850'erne med stigende priser og mangel på folk.

Mette Louise bekymrede sig også meget om at få sat et smukt gravmæle over moderen hjemme på kirkegården i Halk. Vi kan følge familiens samarbejde med den berømte stenhugger Klewing i Flensborg. Det er sjældent at finde kilder, som fortæller om indretningen af gravsteder på landet fra denne tid.

I det følgende gengives uddrag af Louises breve først årene som ung pige i det fremmede Flensborg 1846-49 – dernæst årene som gift kone. Indtil 1852 er brevene skrevet på tysk, derefter som oftest på dansk. De gengives her alle i dansk oversættelse.

***

1846 7/9 Kære forældre

I går eftermiddag kørte vi ud til en skov, hvor uendelig mange fra Flensborg gik og kørte ud. Dér blev der drukket the og spadseret lidt, og så kørte vi hjem igen. For mig var det ikke særlig interessant, thi det er lige så smukt i vores havekov, men det var alligevel sjovt at se alle de mange mennesker. I morgen skal vi til koncert i Harmonien, hvor der også vil optræde en sangerinde.

1846 15/9 Kære forældre

På ballet fredag vil det sikkert gå rigtig fint til – blot jeg kommer dygtig til at danse ligesom sidst i Borgerforeningen, for ellers bliver jeg snart træt, da jeg ikke har nogen at underholde mig med, og det er jeg bange for, da jeg jo slet ikke har nogen bekendte. Det begynder allerede kl. 5.

Koncerten, hvor sangerinden skulle synge, har jeg hørt, men det var intet mod Jenny Lind.¹⁶ Hun hed Bertha Bruun og tænk engang, hun ville rejse helt alene. Ikke engang en pige var med hende, og hun var helt blind. I søndags kørte vi igen ud i skoven. I kan slet ikke forestille jer, hvilken menneskemængde der er. Der bliver blot drukket the, og der er lidt musik, og der spadseres

lidt og ellers ikke andet, og alligevel må de fleste Flensborgere derud. Jeg var også i kirke sidste søndag. Det var en smuk kirke, men præsten var nu ikke noget særligt.

1846 26/9 Kære forældre

Hvad angår ballet, så har jeg haft det ganske muntert, *jeg har slet ikke tørret malt for de andre, og du kunne gerne den dag have klædt dig helt rød på derfor*, thi jeg har danset hver dans med og ikke siddet over en eneste gang og var derfor så træt i går, at jeg næppe kunne gå. Det eneste som jeg kunne have ønsket var, at der havde været nogen damer, jeg kendte og som jeg kunne have snakket med, men de var alle fremmede og madam Schwennsens søster var heller ikke med. Jeg var ganske fin og net, så at jeg meget vel kunne være blandt dem, selvom de fleste vel nok var meget mere brillante. Der var mange fornemme folk, den rige Christiansens hele familie¹⁷ og justitsråder, senatorer og alle de fornemste fra byen.

1847 14/9 Kære forældre

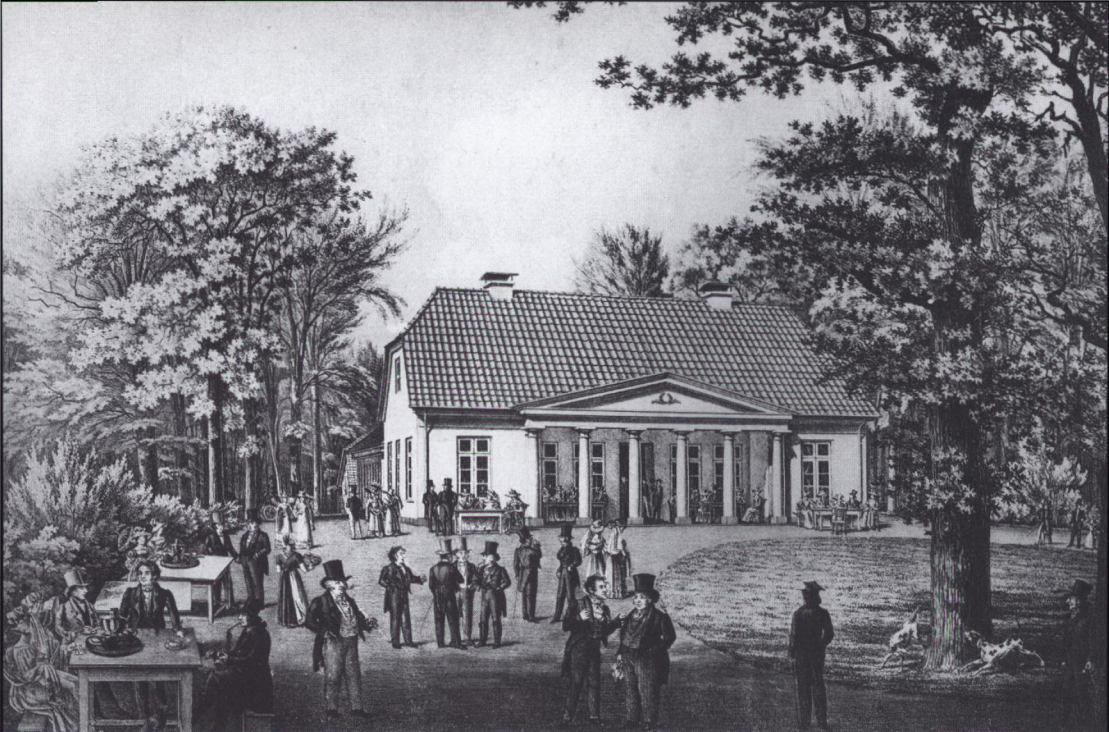
I går aftes var der Vauxhall¹⁸ i Marieskoven, det skal have været meget smukt, vi var der ikke, hvorfor ved jeg ikke. Jeg kunne nok have haft lyst, det var så smukt vejr, og der var mange mennesker der.

1847 29/9 Kære forældre

Mandag kom den så længe ønskede dag, hvor der var koncert-vauxhall i skoven. Og tænk, vi vidste slet ikke, at det skulle finde sted, thi sedlerne kom først meget sent. Mandag eftermiddag var vejret så vidunderligt smukt, og Louise og jeg spadserede ud til Christiansens¹⁹ uden for porten, da de allerede ofte havde indbudt os. Dér blev rigtig snakket og leet. Henimod aften blev vi så indbudt til at køre med Christiansens derud, hvilket vi også gjorde. I kan slet ikke tænke jer, hvor pragtfuldt der var oplyst. Der var utallige lamper tændt, det var endnu meget mere pragtfuldt end sidste år i Borgerforeningen. Jeg amuserede mig over al måde, kun manglede der, hvad der var sidste år i Borgerforeningen, nemlig lystig dans. Men de mener, at der vil blive holdt vauxhall og bal i Borgerforeningen, og så kommer vi da med, når det blot bliver til noget. Kl. 10 kørte vi hjem, det var uhyre interessant der.

1847 4/10 Kære forældre

Og min kære mor har fået så smuk en hør dette år! Det glæder mig. Når jeg kommer hjem, vil vi rigtig begge spinde. Hvad skal vi så ikke lave i år, ja det ville ikke være så dumt at lave et smukt stykke drejl, men du skal ikke snakke om det, at far ikke får at vide, at vi vil spinde så meget.

Traktørstedet i Marieskoven uden for Flensborg. Litografi af J. F. Fritz 1828.

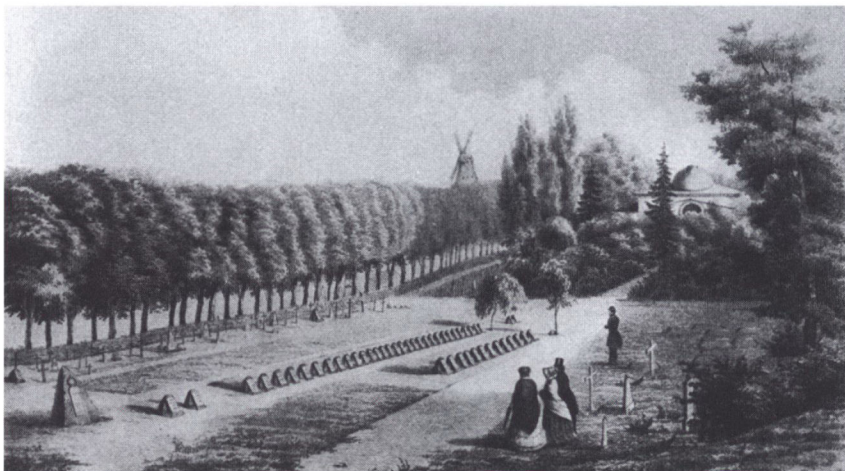
1847 11/10 Kære forældre

Jeg er nu stået op efter gårsdagens svir. Jeg er ganske munter og vel tilpas derefter, selv om jeg har danset alt, hvad jeg kunne, lige så meget som jeg plejede i Haderslev, så ved I vel besked! Ikke en eneste dans har jeg siddet over og endog danset så mange ekstrature med, at jeg hele tiden var i fart. Vi kom først hjem kl. 5 i morges, og jeg stod op kl. 8¹/₂.

Jeg skriver nu i takt, thi lige som den ene lirendrejer er forbi, kommer den næste forbi på gaden, og så går skriveriet nok så flink, når man holder takt. Markedet går nu rigtig løs. Madam Schwennsen var her netop. Jeg skulle klæde mig på, så jeg kunne sidde foran i stuen og høre på det hele, altså må jeg slutte for denne gang.

Jeg ved ikke, om vi i aften går i teater. I går aftes spillede de for første gang. Disse 8 dage vil bestemt blive rigtige driver-dage. Kun én ting gruer jeg for – ballet næste søndag! Så er den fine, stive verden der. Skulle jeg så sidde over, det ville ærgre mig meget, thi dertil er jeg for godt vant, men vi håber det bedste.

Nu er det aften, vi skal i teater, og Madam Schwennsen lægger nu de små i seng, og jeg kan skrive et par ord til jer, thi når vi kommer fra teatret og går i seng, kan jeg bestemt ikke skrive, men er søvniq og vil i seng. Om dagen

Den gamle kirkegård i Flensborg 1850. Fra »Mindeblad om de Faldne i Slaget ved Idstedt«. Billedet viser kirkegården, inden Isted-loven blev opstillet.

giver madam Schwennsen mig ikke ro til at skrive, hun vil, at jeg hele tiden skal sidde ved vinduet og se hvad der alt foregår i disse dage.

Tirsdag aften: Som I ved, var jeg i går aftes i teatret, jeg morede mig ganske godt. Nu sidder jeg her igen. Også denne aften var jeg i teatret, er netop kommet hjem. Og hvor har jeg amuseret mig! Jeg ved ikke noget bedre udtryk end charmant. Så smukt har jeg aldrig oplevet det før. Der blev opført »Der Sohn der Wildniß«, det var henrivende, udmærket smukt. Markedet går lystigt.

Onsdag middag: I aften skal jeg igen i teatret.

1849 28/6 Kære forældre

Søndag var jeg til koncert i skoven, det var ganske net der. I går var jeg ude at spadsere med madam Schwennsen og børnene. Vi var også på kirkegården, hvor jeg så alle militærgrave.²⁰ Der var mange danske iblandt. Du undrer dig sikkert over, hvordan jeg kan vide, hvem der ligger i gravene? Der vejer på hver en fane og for de danske et Dannebrog, gravene holdes nydeligt i orden; der kunne nok være en alvorlig stemning.

En dansk løjtnant er begravet for kort tid siden, han blev såret ved Kolding.²¹ Da han blev såret, styrtede han af hesten. Hans kammerat, en løjtnant ved hans side, steg af sin hest og ville samle ham op, men blev i samme øjeblik ramt af en kugle gennem brystet. Derefter kom de i tysk fangenskab og blev bragt til lazarettet her på ét værelse. Den først sårede døde dér ved den andens side. Denne ligger endnu hårdt såret.

Blandt de døde befinder sig også en svensk kommandant. På hans grav vejer den svenske fane. Et smukt vers er sat derpå og en lille sentens, som lyder: »Han stred da det Dannemarks Seier gjaldt, han faldt, men blandt Danne-marks Helte han faldt«. I forgårs blev der igen begravet tre.

1849 18/7 Kære forældre

Søndag var jeg til koncert i skoven og i går til en anden i Bellevue, du ved, kære far, den smukke bygning lige bag byen, den ligger så højt og i en have. Det var det saksiske musikkorps, som spillede. Det var meget dejligt der. Vi sad ved et bord på en grøn plæne omgivet af de smukkeste blomster under et lindetræ, som bredte sine grene ud over os. Vejret var det smukkeste og var ledsaget af musik. Vi drak the. Ved vores bord var vi i selskab med en hr. Es-march²² fra banken og hans kone, en datter af agent Jensen²³ og endnu et par andre. Det var en munter aften.

Den 19. juli: I forgårs var madam Schwennsen for første gang dette år ude at bade. Jeg var med, men dristede mig ikke til at springe i vandet. I går var hun igen ude og jeg med. Jeg har ordentlig skyllet mig ren. I dag går vi ikke ud, men forhåbentlig igen i morgen.

Den 20. juli: I dag til morgen fik jeg dit kære brev. Madam Schwennsen og jeg læser altid gensidigt vore breve op, d.v.s. jeg udelader, hvad hun ikke skal høre. Når du skriver en smule fiffigt sjov om tyskerne, ler hun højt.

I går kom det første slesvig-holstenske artilleri her igennem og gik sydpå.

1849 26/7 Kære forældre

I går og i dag til morgen var byen så fuld af militær. Det var interessant for mig i går at se det alt sammen: Ja mor, du ville også have undret dig ved at se og høre det. Hvilken smuk musik! Det var kosteligt, alle de marcher, det var pragtfuldt. Der kom Braunschweiger husarer, Nassau-infanteri, Oldenburgere, Bernburgere, Dessauere, Anhalt-Köthener, Hessen-Homburger og Gud ved om jeg kan huske alt. Med hver afdeling musik, kanoner, ammunition, baggage, det varede i timevis, at de marcherede, det var et leben. At der var meget at se på hele dagen, det kan I tænke jer.

I dag til morgen tidligt drog de igen afsted. Allerede kl. 4 var jeg ude af sengen – vi gik til landevejen, dér så vi hele afmarchen og hørte musikken. Det var værd at høre.

1849 29/7 Kære forældre

I dag søndag var jeg igen til koncert i skoven.

I morgen vil der igen blive ordentlig gennemmarch. General Bonin²⁴ er passeret, dog gik det så stille af, at vi ikke vidste af det, før han var borte. Ganske

vist er der nogle steder blevet kastet blomster til ham, og om aftenen blev der spillet lidt musik, hvorefter pøbelen nogle steder leverede kattemusik og til sidst drog gennem byen, med »Schleswig-Holstein Stammverwandt, jag die Dänen – og indimellem die Dutschen – ut dat Land«.

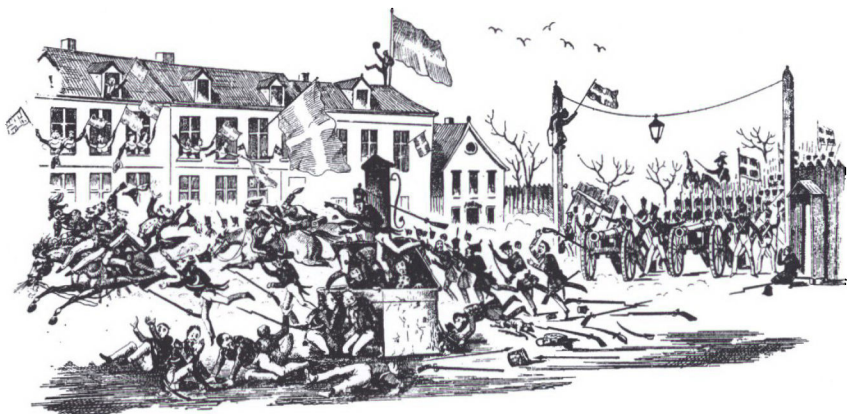
1849 7/8 Kære forældre

Der er en frygtelig tumult med militær her, tilbagetoget går meget hurtigt, det går jo hjemad, i morgen skal de sidste prussere komme og så ventes svenskerne.

1849 15/8 Kære forældre

Her er der nu liv i vor havn, siden danskerne igen kommer os nær i fred. Vi har dagligt to til tre dampskibe liggende. Søndag kom et stort dampskib ved navn Skirner med vor regering,²⁵ kort efter fulgte endnu et. Et hemmeligt rygte siger, at der er militær ombord i tilfælde af, at det skulle komme til uro i byen, det hedder Egir. Et tredje kom endnu henimod aften, og jeg tror også, at de har opretholdt roen i byen. Skirner er sejlet bort, men Egir ligger endnu der.

Uendelig mange sejlskibe er kommet ind, det er et smukt syn, på alle foroven og forneden og på alle sider det smukke banner, vort Dannebrog, det har vejet så lystigt fra alle master, og der bliver dagligt flere i vor havn. Regeringen logerer rundt om i byen, da de endnu ikke har overtaget deres poster, men om aftenen går den danske og den engelske ud på deres skib og overnatter, den prussiske bliver i byen. Her ventes svenskerne med sand længsel, jeg frygter, at de ikke kommer.

Slesvig-holstenerne på flugt gennem Flensburg den 9. april 1848. Billedet giver et indtryk af det danske partis entusiastiske brug af Dannebrog i disse år. Gengivet efter Flensburg bys historie bd. 2, 1955 s. 180.

1849 21/8 Kære forældre

Selv om Flensborg er nok så dansk, kan dog ingen dansk militærperson komme hertil uden at blive skandaleret, idet der her er slesvig-holstenere, dvs. ikke militærtropper men syge og sunde driverter, som ikke har lyst til at træde i deres tjeneste, men nok at lave en masse ondt tøj, kort sagt sande døgenigte og ægte bummelanter, dertil det forbandede gendarmeri, som ved sådanne lejligheder klæder sig i civil og laver den argeste ballade i stedet for at holde orden. Det er det værste pak som gives. Endelig den provisoriske øvrighed, som arbejder mod dette parti, og desuden de tysksindede, som sætter pøbelen i gang med penge og foranstalter sådant. Hvis danskerne vil komme her, må det i første omgang være med magt, andet går ikke, thi indbyggerne kan ikke beskytte dem.

1849 22/8 Kære forældre

Denne nat blev vinduerne slået ind hos agent Jensen, idag skal statholderskabet drage afsted fra Slesvig og begive sig til Holsten. O store Gud – skulle vi virkelig snart blive fri for alt det provisoriske skidt, så ville vi virkelig være lykkelige.

I dag skal den nye regering installeres. Vor havn danner det smukkeste billede, så rigt på skibe, at det er en sand glæde. Overalt vejer det smukke Dannebrog fra masterne, især om søndagen, så ser det ud som en manufakturforretning, alverden fra byen er da på skibbroen, og man kan sige, at vandet er overstrøet af både, fulde af mennesker, som sejler fra det ene skib til det andet, og især rundt om dampskibene, hvor de også kan gå ombord. Vor løjtnant²⁶ og flere officerer var forleden dag ombord, officererne på skibene havde været yderst galante og forekommende. Det må glæde hjertet, når man hører, at danskerne ikke altid er klombrians og dumme hoveder. Faktisk er vor officer så dansk, at ingen dansker kunne være mere partisk. Han har også ladet sig forære en Dannebrogssløjfe af Madam Schwennsen. Hun syede den til ham på hans anmodning, og sidste morgen bad han sin major og flere officerer op på sin stue for at se den.

1849 ca. 25/8 Kære forældre

I går spillede preusserne på vandet i havnen, vi var alle med i to både, vi sejlede vel rundt et par timer på vandet under musik og sang, det var ganske fornøjeligt, og altimens løb dampskibet ind i havnen.

Synes I, at mit portræt ligner? Det er et agorotybbillede.²⁷ Jeg synes også det er ganske godt på afstand, tæt på ikke så godt, øjnene er ikke tydelige, og figuren er også dårlig netop omkring taljen. Der står stolen bagved, så den ikke er til at se. Ellers er det ganske net og ganske godt på afstand.

1849 26/8 Kære forældre

Jeg må skrive igen, det er dage som bringer noget, i dag og i går.

I går eftermiddag begyndte det. Vi var kørt til skoven til koncert, som jeg har skrevet. Der var dejlig musik, vi drak the og fornøjede os kosteligt. Vi havde i går preussisk militær-musik og stod helt under preussisk beskyttelse. Ca. kl. 6 kørte vi hjem, og der blev straks fortalt, at der havde været slagsmål på skibbroen, en mand var blevet såret.

Alle preussiske officerer var forsamlet hos Rasch²⁸ og sad og spillede, da kom folkene fra skibbroen styrtende ind, slagsmålet gik videre, da sloges gendarmen, matroser, de mange sunde syge af alle nationer, som driver omkring på lazaretterne, to slesvig-holstenere blev slemt såret, der faldt nogle skud ... mange blev arresteret, ved 9-tiden knaldede vore vinduer foran i stuen, to ruder og en sprosse gik itu, det blev roligere og ved 11-tiden gik vi til sengs.

27. august: I dag kl. 8 drog preusserne til Husum, livet begyndte igen, gendarmene, slesvig-holstenerne og hele det tyske parti kæmpede deres døds-kamp, thi senere samme eftermiddag og aften piber vinden en anden tone.

Men tilbage til i morges. Forsamlingen mødtes igen på skibbroen. Gendarmene og deres kolleger øvede deres sidste raseri. Hvor de så et dansk tyende, da hed det: »Det er en forbandet dansker«. Mange steder i byens nordlige del blev ruderne slået ind og i nogle sten- og glasbutikker gik de ind og har ødelagt en masse, en karl, som blot var tilskuer, fik to kugler i brystet og skal være død i eftermiddag ... sådan har de på begge sider fortsat hele formiddagen. Politimesteren²⁹ skal have været med, tænk engang, og skal også selv have skudt med egen hånd, det er et smukt leben!

Henimod middag kom nogle borgere her til hr. Schwennsen. De bad om at Borgergarden skulle træde sammen, for det blev for broget. Hr. Schwennsen er nemlig kaptajn i garden. Efter en times tid var den på benene – og borger-værnet skabte nogenlunde ro.

Ved 2-tiden i eftermiddags løber et stort dampskib med svensk flag og en stor brig med dansk flag ind i havnen med de længe ventede svenskere ombord og et lille dampskib med de flygtede, hvoriblandt den rige Andreas Christiansen. Han kan ikke vente til svenskerne går i land, men går i land med sin kone. Dog når han ikke længere end til banken,³⁰ her bliver han arresteret, overdænet med skældsord, og hans kone flygter hen til Esmarchs ...

Men nu kom de langmodige danskere på benene, de ville befri deres medborger Christiansen, en stor borgervagt stiller sig foran vor dør og fordrer, at hr. Schwennsen skal anføre dem, og så gik det til banken. På samme tid strømmer en masse søfolk forsynet med knipler op ad gaden. »De fangne fri«, skriger de hele tiden. Ved banken stødte de til borgervagten. Sidstnævnte opfordrede vagterne dér til at forlade deres post og at begive sig bort. Det gjorde de.

Så gik de ind i huset. Christiansen var ikke til at finde. Endelig mærkede han selv, at der var indtrådt en ændring og kom til syne allerøverst i et vindue. Uendelig jubel fra den forsamlede mængde og hurra, de vinkede med huerne, hilste på ham, hvorpå han blev ladt ud, men straks ledsaget af borgervagten til dampskibet, hvor han måtte blive indtil svenskerne gik i land. Denne befrielse var en skøn akt. I dag til morgen hang det tyske flag endnu på nogle huse, i eftermiddag måtte enhver ordentlig tage dem ned og dertil høre glædesråbet: »Svenskerne kommer«. Da de ankom blev der saluteret med kanoner, det blev besvaret fra dampskibet, havnen var oversået med Dannebrog og også fra nogle huse vejede den smukke fane.

Sådan gik eftermiddagen, men derpå kom aftenen, ja det var en aften, hvor man kunne sige, at danskerne var blevet vågne og kommet på benene. Du kære himmel, de tog ikke en mild hævn. Borgervagten kom igen her, den evnede ikke længere at styre folk. De trængte ind i huset, hvor politimesteren bor og ville have fat på ham. Men han var allerede væk, alle vinduer blev slået ind, og der blev huseret frygteligt. Derefter marcherede de helt syd ud i byen, mens de sang »Den tapre Landsoldat«, og mange steder blev vinduerne slået ind.

Hos en cigarmager overfor os gik det skrækkelig til. Han havde et stort butiksvindue. Ikke en eneste rude er blevet tilbage, ikke en eneste sprosse, intet. Alt i forretningen blev taget bort. De skal endda have revet sten løs. Ind i hans stuer kunne de ikke komme så let, da alle døre var låst, og der var stærke vinduesskodder for. Men folk lod sig ikke i ro, før de var trængt gennem det hele. Det gik slemt til, en time slår ikke til, så længe var de samlet der, han havde også haft en tysk fane stukket frem. Sådan gik det mange steder. Jeg er spændt på at se, hvordan byen ser ud i morgen. Det beviste, hvilket parti i byen som var det største, thi intet kunne stilles op, så stor var vreden, borgervagten formåede ikke at udrette noget mod dem, svenskerne gik også med, men intet hjælp, de ville vel heller ikke så gerne straks slå fra sig med det blanke sværd. Der blev først ro, efter at de havde raset ud af hjertens lyst og raseret.

Nu er der ro, men klokken er også 11, svenskerne patrullerer stærkt, hvert øjeblik passerer en op og ned ad gaden.

1849 4/9 Kære forældre

Svenskerne – hvor er det nette folk. Nu er her en anden skik end for godt 8 dage siden. Vore gader, som dengang var scene for slagsmål, overfald og sågar mord, bliver nu brugt til svenskernes morgensang og aftenbøn. I stedet for den stadige skrålen af hadefulde partisange har vi nu hver morgen den smukkeste musik på vore gader, i stedet for gadestrejfer og svirebrødre har vi nu folk, som søndag morgen samler sig og andægtigt under Guds åbne himmel holder kirke, enhver kan alene dag eller nat passere gaden uantastet.

Frederik VII's indtog i Flensborg 10. april 1848. Også året efter kunne man opleve næsten lignende Dannebrogsscener i byen. Gengivet efter Flensborg bys historie bd. 2, 1955 s. 181.

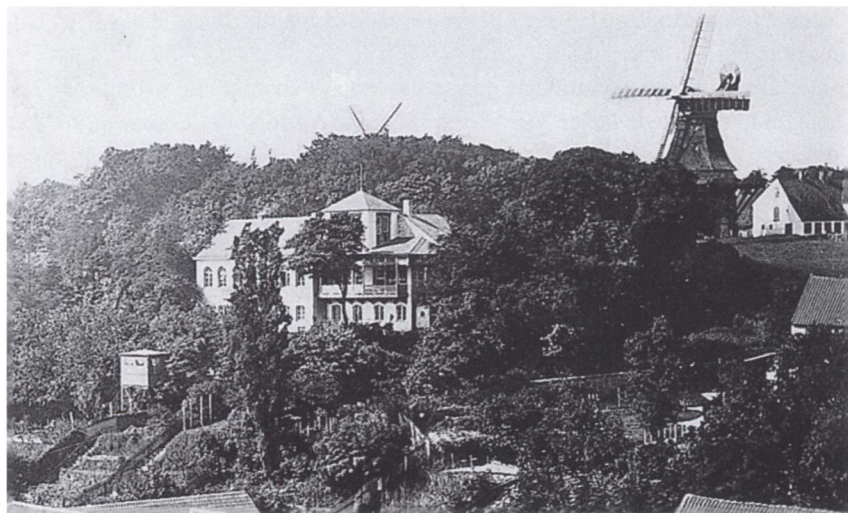
1849 24/9 Kære forældre

I eftermiddag går jeg med familien Spring til Bellevue – de vil dér lade sig agarathypere.

1849 7/10 Kære forældre

Nu om vor kære Konges fødselsdag.³¹ Morgenhilsenen var en tordnende kanonade – der blev flaget og flaget som skulle det regne ned med Dannebrog – desværre skyllede det også ned altfor slemt samtidig. I skulle have set vor havn, hvor den var smykket med de skønne farver. Det var rørende at se, hvordan en lille skipper også hejste et Dannebrog på sin jagt og desuden viste sit tro hjerte overfor sin konge ved at knalde et skud af. Skibbroen, gaderne og alt var behængt med faner, fra rådhuset, hvor tidligere den foragtede tyske havde vist sig, vejede stolt et uendelig stort Dannebrog, og sådan havde denne på mange steder indtaget den plads, hvor hint tidligere havde vist sig i trods.

Ved middagstid paraderede matroserne hele byen langs, helt til Hafermarkt med 6 danske faner, og du kan tænke dig, at det ikke var de mindste. På hvert torv udbragte de et leve for kongen, og »Den tapre Landsoldat« var deres marchsang. Om aftenen var der illumineret en del, mod nord overalt, her hos os med mellemrum, thi den ene ville ikke for den anden, dog også her en del, og også mod syd.

Forlystelsesstedet »Bellevue« øverst i gaden Nordergraben var omgivet af et stort haveanlæg med den fineste udsigt over Flensborg by. Foto o. 1880 i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Vores lys stod parat hele aftenen, men det kom ikke til at bruge dem, den overdrevne forsigtighed eller egenhed kunne ikke tillade det, selv om alle vore naboer hele tiden sendte bud, at hvis vi tændte, så ville de i samme minut også være der med deres lys. Men nej, det skete ikke, til min ærgrelse. Med stort besvær var jeg kommet så langt, at jeg havde stillet lysene ind, havde smykket blomstervaserne og havde den forreste stue overdrevent ren og ordentlig, og så blev lønnen for mit besvær – intet!

I Harmonien var der stort middagsselskab – det skal være gået frygtelig dansk og muntert til, andre steder var der noget lignende løs, så man helt hertil kunne høre dem råbe hurra. Der var ikke mindste forstyrrelse af ordenen. Om middagen og aftenen hørtes kanonaden godt. Agent Jensen illuminerer også. (På dansk:) Man kan i sandhed sige, at denne festdag blev højtideligen fejret her i Flensborg, og jeg gad vidst, om I har gjort det ligeså godt.

1849 31/10 Kære forældre

I skulle have set vores bal – det var pragt og glans – for det første blinkede salen af epauletter, ordener og klirrede af sabler, thi alle herværende officerer var vel der, selv generalen, såvel som den nye preussiske,³² som har fået kommandoen over de sydslesvigske tropper, for ikke at nævne hvad der var af majorer, Hauptmänner og løjtnanter, svenske, norske og af de ridende jægere. De sidste har særlig smukke uniformer, alle typer var der, hele regeringen, grev

Plessen,³³ von Warnstedt³⁴ og alle de førende beboere i byen, det var et bal, som ikke let kan overgåes.

Det var også meget muntert, og jeg har danset dygtigt, kl. 4 opløstes det. Dejlig mad manglede heller ikke. Først fik vi karper med flødeskum til, hvilket jeg meget godt kunne lide, derpå rådyrsteg og kalkunsteget (Kalakutenbraten) med alle slags grøntsager, to slags tærter, og så meget champagne, der var et vældigt knalleri. For mig er det nu ikke mere noget nyt. Efter bordet blev der igen danset lystigt, jeg har også danset med den unge Krake, han kender mig endnu.

Har I da slet ingen baller i Haderslev? I det mindste vil de ikke kunne overgå vores i elegance, der vil mangle meget ...

Hvilken triumf var det ikke, at noget sådant kunne sættes sammen fra dansk side.

***

1852 4/2 Louise til forældre

Vi har så travelt, så travelt med disse gjærleveringer til fastelavn, at vi ingen ende ved derpå, ja det kniber rigtignok for hr. Sørensen – den stakkels Christian gør de rigtig nok mange gange hovedet kruus, og I kunne bedre komme til os i fastelavn end han til jer, og vi syer og syer, og så har vi endda ikke en eneste pose i forråd. Kan I gætte, hvor mange vi syede i går? for ikke at lyve og sige 50, så er det dog sandt at sige 47, på én dag, det var jo og store postdag, men i dag er det ikke bedre. Misund ikke stadsmanden de ledige dage han har, for de er lige så knappe som landmandens, rigtignok sidder alle frøkener derover allerede på udkik, men sådan er det ikke for enhver og for alting heller ikke sådant et liv.

Christian har set på nogen gryder til dig kære mor, jeg skulle også se på dem, men har ikke haft tid.

Nu får du ikke vores dejlige kvier at se mere, lille far, de rejste forrige dag, det er virkelig en fornøjelse at se sådanne smukke dyr, for de var overmåde fede og dejlige og slagteren stod sig nok endda godt ved den store pris, for den samme købte med det samme 16 stykker igen til 39 Rth. stykket af de små. Christian regner dem til indkøbspris under ét for 19 eller 20 Rth. stykket. Samme dag fik vi 20 stykker af dem han købte sidst, han var på handelen.

Om Christian synes om at få noget korn dernede fra, ved jeg ikke lille far. I dag har han ingen tid til at skrive, han er bestandig i brænderiet, jeg tror det vil ikke gå så rigtig med gæren.

Sidst vi var hos Eder havde 3 af vores karle rent været fulde, 2. febr. var det jo opsigelsesdag, nogen sagde op, andre blev opsagt, og en kom strax bort, så vi fejler nok og en 4-5 stykker til maj.

Nystaden uden for Flensborgs Nørreport. Brændevinsbrænder Christiansen boede i nr. 56 – det største hus på gadens højre side. Endnu i dag er denne ejendom hovedsæde for C. C. Christiansens kornbrænderi. Foto i Stadtarchiv Flensburg.

1852 7/4 Kære forældre

Overbringer af dette er hr. slagtermester Sørensen³⁵ her. Da han rejser ned til jer, vil jeg ikke lade lejligheden gå mig forbi at lade jer noget høre fra os.

Dit kære brev, gode fader, fik vi denne morgen, hvori du melder om dine oksers ankomst. De er denne nat i Pavlskro, Blank vil sandsynligvis komme til og gå med til Hamborg, idet jeg i dag hørte Christian sige til den gamle driver, som her driver meget, og han svarede, han kunne ikke gå med kun 8 stk., det ville ikke engang give ham en dagløn. For resten ved jeg ikke, hvad der kan blive deraf. Der var også en slagter her fra byen i middags. Jeg hørte at Christian talte med ham om dem, og at han skulle se dem, når først de var her. Han ville købe kvier af os, men de blev ikke enige.

Med slagter Sørensen ønsker jeg dig en god handel.

1852 2/6 Louise til forældre

For første gang sidder jeg her i det fjerne ved det, der er mit livs bestemmelse og griber pennen for at skrive til jer, mine kære.³⁶ Hvad skal jeg vel i dag sige til Jer? Der er så meget, som går rundt i ens hoved, som man tænker sig for den nu begyndte fremtid, ønsker, ja også frygter. Ja bedste forældre, disse

følelser er sikkert ikke mindre hos jer end hos mig, og for ikke at rive dem op vil vi med et ord bede den kære Gud, at han i fremtiden vil betænke os ret faderligt både her og der, lige så godt som han har gjort det i den forgangne tid. Med denne tillid til den almægtige og bevidstheden om, at der ikke sker os noget, som han ikke vil, og at intet på jorden vil være fuldkomment, vil vi villigt og med tilfredshed føje os efter den kære Guds skæbne, ikke sandt bedste forældre.

1852 9/6 Louise til forældre

Jeg er ret så flittig, for det første skal jeg sørge for min husholdning, og alle gærposerne og dertil sy gardiner og hvad der ellers mangler. Og lørdag får jeg desuden fremmede. Knudsens fra Forballum³⁷ har sendt bud, men hvor mange der kommer ved jeg ikke.

1852 12/7 Louise til forældre

I sidste uge har vi ret gjort visitter. En dag var vi hos Dittmanns.³⁸ Det var en fin visite, men der var meget net dér, og det bekom mig overordentlig vel. De bor jo så ganske dejligt, foroven på 2. etage, med så vidunderlig udsigt til havnen og den nydelige have ned mod havnen. De var meget venlige, vi blev godt modtaget, blev godt trakteret, og kom først hjem efter 11. Folk i Nystaden er dog ganske nette.

I sidste uge var vi to gange til koncert i skoven og i Borgerforeningens have, det var også ganske net, og længere hen på ugen skal vi til Jacobsens og Erlandsens, så vi gør ret besøg.

1852 2/9 Louise til forældre

Jeg er alene hjemme, idet Christian i dag til morgen er rejst til Tønder. Dittmann er med ham for at købe heste. Dittmann og hans kone besøgte os i går eftermiddag og blev til sent. De fik kyllingesteg og rødgrød, og det var ganske net.

1852 3/9 Louise til forældre

Ludvig er ankommet med svinene, de ligger i gården, dyrene er ganske gruelig varme.

1852 10/9 Louise til forældre

Fader, du må ikke stå så meget ved tærskemaskinen – den slemme støv er skadelig for sundheden, og det nytter os jo dog intet med en profit, når vores lille fader skal sætte sin sundhed på spil. Da hellere være i virksomhed med andet arbejde. Dette er så slemt for brystet og for øjnene.

På staldene har vi nu den store stald besat – 13 stk. købte Chr. sidst i Tønder – i dag til marked har han købt 4.

1852 7/10 Louise til forældre

Anledningen for mit brev i dag er jeres skorstensindretning.³⁹ Manden som sætter den op kommer løverdag fra Hamborg hertil og rejser løverdag aften med diligenccen herfra til Haderslev, hvor I så søndag morgen skulle hente ham hos postholder Raben. Hans navn er Herr Fischer aus Hamburg. Lad mig så se, at I får ret en stads indretning og i alle måder bekvemt for min lille mor.

I går var her jo og kongens geburtstag ... Christian var til spisen i Harmonien, men var her klokken 10 om aftenen hjemme igen, det var vel den meste stads, der var, at der flere steder var festmåltider.

1852 13/10 Louise til forældre

... jeg ville jo skrive dansk i dag for at min lille moder kunne bedre forstå det og læse det selv, men så må du og tage til takke, for det vil jo ikke lystre så godt for mig.

1852 26/11 Louise til forældre

Also geschlachtet habe ich ja denn, og alt i net orden, lille mor. Når du så min lille kælder, hvor alt nu står så net, så ville du vist nok glæde dig med mig, og jeg havde sandelig nok en god steg og en god pølse til jer min gode, min pølse er rigtig god lille mor, jeg har og kogt nogle hen, og jeg tror vist, at de kan holde dem til du kommer. Jeg havde den kone som går med gær til at hjælpe mig, og så blev vi færdig til på søndag, hvor vi så spiste klossensuppe: Jeg kogte og nogen suursup, for det kan jeg jo og have til folkene og så sortsuppe, og ingen blodpølser, til folkene, men så har jeg gryn og blodpølser til os, og de er dejlige.

1853 7/2 Louise til forældre

... hast du angefangen und kochen bei din nye skorsten. ... og hermed modtager du endnu en større [gryde] til at koge grød i, denne kostet ikke engang 2 rth. og så venter vi med at bestille flere til I skriver, eller til I kommer her til os, men vi sender brevet med posten, og gryden kommer med dagvognen.

1853 3/4 Kære forældre

Jeg har nu virkelig en Guds velsignelse af kød. Det er forresten et dejlig slagtdyr, jeg fik i denne røde ko, tænk hvad den vejede! 44 lpd, så har vi solgt for 24 mark 6 skilling tælle og 11 mark fik vi for huden, og så har jeg en tønde kød nu saltet af den, som der er forslag i, dertil har jeg meget deslige suursteg

Nystaden uden for Nørreport i Flensburg set ind mod byporten i baggrunden til venstre. Brændevinsbrænder Christiansen boede næsten hvor gaden ender, på gadens venstre side set mod Nørreport. Tegning af J. Feltzner ca. 1820.

ståendes, medsam en god portion sortsuppe og plokkefinker og flere udmærkede dejlige stege hængende, som det skulle have været mig en fornøjelse at traktere jer med.

1853 19/4 Louise til fader

Hermed oversender vi dig udfaldet af dine okser i Hamborg, hvilket desværre kun er dårligt, thi det er jo ikke engang hvad du ville havde kunnet få derhjemme, og dertil alle omkostningerne.

1853 7/10 Louise til forældre

I går var her rigtig festlighed i anledning af kongens fødselsdag, og at Tillisch er rejst tilbage ved I jo vel.

1853 15/12 Louise til forældre

Fra Chr. skulle jeg hilse dig og bede dig have ham undskyldt, at han ingen penge sender dig, han har dem rigtignok, men har købt 2000 tønder stenkul, som han var bange for han ikke kunne klarere, når han skulle af med dem til dig.

1854 1/1 Louise til forældre

I går var vi jo her til bal i Harmonien og havde det meget lystigt og muntert, der var mange og vi dansede dygtigt til kl. 3.

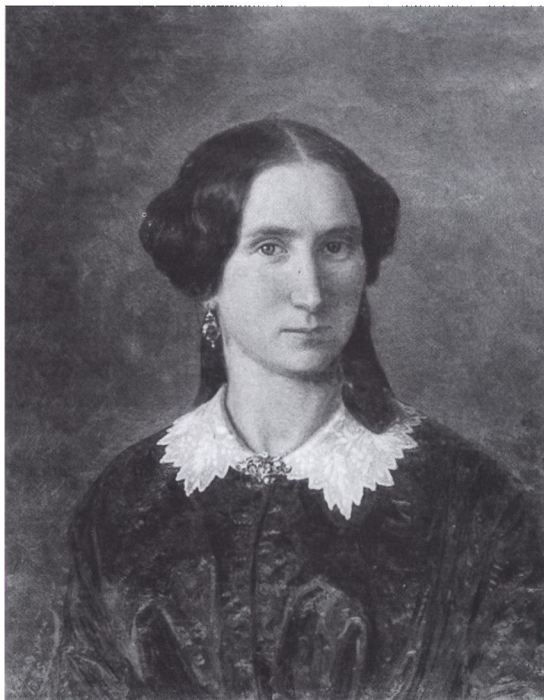

Nystaden uden for Nørreport fotograferet af F. Brandt o. 1870. Den stærke industrielle udvikling siden 1840'erne gav denne bydel et helt nyt præg. Industrialiseringen fremgår tydeligt, når man sammenligner med billedet fra ca. 1820 på modstående side. Yderst til venstre gasværket, derefter brændevinsfabrikant Christiansens store virksomhed med stalde og brænderi. Christiansens privatbolig (nr. 56) rager op ud til gaden på venstre side af Nystaden. Foto i Schleswig-Holsteinisches Landesbibliothek Kiel.

1854 30/3 Louise til forældre

Nu vil jeg ret i god ro og mag underholde mig en liden stund med Eder. Jeg sidder nemlig ganske alene, midt i min sofa i min lille stue, min søde lille Stinemor⁴⁰ sover så sødt derinde i hendes vugge, den gode lille sjæl. Min Christian er gået til englische Stunden, for han vil nu være og kunne lidt mere end vi andre, og derfor har han begyndt at blive til et skolebarn om aftenen. Han snakker og siger så meget til mig, som jeg slet ikke forstår, men om der er rigtighed deri, det skal jeg jo ikke rette ham i.

... med brændevinen er det dobbelt slemt, den er slet ikke til at sælge, vi har kummerne og alle vores oxhoffer fulde og kan intet sælge, og det lidet der går af til en sælle pris. Det kommer jo nok nogenledes igen, men der skal en god kapital til at holde alt ... Her er marked i 8 dage. Med gæren går det ellers

Mette Louise Christiansen født Fromm, malet 1855 af Flensborg-maleren Otto Peters. I sine breve fortæller den unge kone om billedets tilblivelse. Hun var nogenlunde velfornøjet med billedet – man aner en indtagende og rar personlighed. Privateje. Foto: Helge Krempin.

endnu meget godt. Carsten⁴¹ skal have meget at bestille i dette marked, igår var det så galt, folkene kunne ikke komme ind, de stod helt ud på gaden, det er jo godt.

1854 8/6 Louise til forældre

I pinsedagene har vi levet meget rolig. Den første dag var vi ganske rolig hjemme, og den anden var vi buden til middag hos Madam Schwennsen. Christian havde ikke godt tid, og så gik jeg med lille Christine derind. Christian kom så senere på eftermiddagen, og til kl. 6 kom vores vogn. Så kørte vi en lille tur og så hjem. Dermed var den dag til ende. Så kom tredje pinsedag, hvor her immer er en græsselig schau, da er der fest (en art folksfest) på Kobbermøllen – da var vi kørende til Kobbermøllen.⁴²

I havehuset er nu vinduerne fertig med bundet glas og alt, nu begynder tapetsereren med lærred på klæde, så kommer maleren og så tapeterne og til sidst møbleringen.

... nu kom Christian med en lille bøn til dig lille far, om du ikke ville sige agent Petersen, at han dog jo strax vil afsende de tomme brændevinstønder, for vi var meget forlegen for dem.

Brændevinsfabrikant Christian Carsten Christiansen, malet 1855 af Flensborg-maleren Otto Peters. Her har maleren ikke haft heldet med sig. Forretningsmanden var sikkert utilfreds med at spilde tiden foran maleren – og syntes nok heller ikke om regningen! Privateje. Foto: Helge Krempin.

1854 10/12 Louise til forældre

I dag er det en rolig søndag igen, vi er alle i ro hjemme, men Christian har et slemt mas med brændekedelen, som bliver kjert? og ligner han allermindst en stadsherre i søndagspudsen. Brændevinshandelen har i de sidste 8 dage været helt ganske stille, så vi hverken ved om den er sunken eller højet sig, thi ingen vil købe. Det er en sær periode, når en sådan indtræffer, og den kommer dog en gang imellem, det skal snart fylde både kummerne og oxhofterne vi have, når det således vil blive noget ved, og give en flau pung.

Nu er vi færdig med vores nye presseposer og syer flittig for at få noget af vores meget syen af vejen til jul.

Men hvor kommer der dog mange at se stalden, det kan I aldrig tro, det er daglig, og nu har vi gasbelysning der.

1854 17/12 Louise til forældre

Christian og jeg have smukt været med hinanden til kirke og alters i dag, men tænk, vi var de eneste to til denne hellige handling i den hele store Fruekirke, som forresten var meget tom for tilhørere.

Når vi nu skulle nyde den store glæde, at I kom her i julen, skal vi nok have

en god fersk suppe til Eder af de kvier, som er solgt til 90 Rth og i det hele taget pleje jer godt.

Gjær kan I tro vi have rigtig travlt med i dag, især sidste torsdag leverede vi 1000 pund, men i dag vist mere, det giver noget at sy.

Her er et par brudefolk, som vi forleden var henne at gratulere, det er nemlig jernstøber Jensen,⁴³ agent Jensens søn, med en søsterdatter til Detlef Jørgensens kone.

1855 2/1 Louise til forældre

Vi var så i går til bal i Harmonien, hvor det gik munter og godt til, så vi morede os rigtig dejligt. Det var og ganske morsomt med dette juletræ, hvor hver fik en lille foræring af, jeg fik en lille hel net kurv, vi kom først hjem kl. 3 $\frac{1}{2}$, men jeg ved ikke hvordan, havde dog samlet mig en slem hovedpine og (jeg havde vel sagtens sviret for galt og drukket for meget vin) som jeg i formiddags var meget plaget af og hindrede mig i at få skrevet betids nok. Nu er det Gudskelov ganske og aldeles over.

Og i næstkommende uge skal vi til at slagte.

1855 21/2 Louise til forældre

I nat var her inde i byen ildløs, og tænk Andreas Christiansens⁴⁴ det hele nye hus brændte ganske, jeg tror nok at noget af bagbygningerne blev frelste. Ilden kom op af Deres drivhuus, som de jo havde aller øverst oppe på loftet ... Hvor slemt dog for dem først for to år ej endnu at have det bygget og nu at have det liggende i aske.

... det er ellers fæl at høre en sådan ildalarm om natten. Det var i morges kl. 3. Vægteren peb og råbte og ruskede stærkt i enhver dør, og vi blev just vågen i det samme.

1855 19/9 Louise til faderen

Nu har jeg siddet to gange for maleren,⁴⁵ igår og i dag, og Christian har og begyndt. Vi var igår aftes ved Schwennsen og så jo så og deres billeder. Schwennsen var meget lignende. Nu ved jeg ikke hvor beslutning du gør over den egentlige bestemmelse med Eders og gårdens malen, om du og Christine kommer her og vil kuns males, eller han skal komme derned og male gården også, eller det skal rent forblive. Han siger, at en Landschaft ser smukkeste ud på efteråret, det gør enhver maler vel immer regning på, at efteråret er det bedste tid for og at få noget brunt og gul liv mellem det grønne. Jeg siger så: Ja det kan gerne være, hvor det ikke alene er bøgeskov, så at Soed og Hyrup vel så kunne være i den smukkeste periode, men som Ultang det betvivler jeg dog. Men når bliver det så, at vi får det, for er det vis vi til foråret kan få

Gårdejer Asmus Fromm omgivet af hele familien, fotograferet på Sodegård 1878-79. Fromm sidder i midten mellem datteren Mette Louise til venstre og svigersønnen Chr. C. Christiansen til højre. Privateje. Foto Helge Krempin.

dem? Det bliver nok et spørgsmål. Når han skulle derned og male alt, ville der gå en fjorten dage dermed hen, for jeg har spurgt ham, og så måtte det være jo før jo hellere, før det blev helt efterår. Schwennsen sagde, han havde taget 10 specier for stykket. Maleren sagde, at når du og Christine skulle på et billede, skulle det være meget større. Han sagde og igår, at han gav sig mest af med portræts, for de kostede jo mere, så at gården jo vel blev igen noget billigere. Nu må du beslutte om det ene eller andet.

1855 23/9 Louise til fader

Ja med maleren ved jeg i dette øjeblik ingen beslutning, når vi nu ser hvordan og taler det bedste vi forstår derom, og finder at han skal derned, så sender vi ham med diligenzen, og om muligt et brev forud at du så kan hente ham i

Det nye Ultang, som blev bygget 1884, var herskabeligt. Her ses hallen, med møbler, som måske stammer fra Sodegård. Foto 1996 Helge Krempin.

Haderslev. Det er ikke godt at rose ham således snart uden erfaring, han gælder jo ellers overalt her for en kunstner.

1856 19/6 Louise til fader

Christian ser jeg nok har så temmelig bestemt skrevet det af med maleren, men jeg må vistnok tilstå så ganske tilfreds er jeg ikke dermed, for du har dog lovet mig det så længe, og vi har jo ej det mindste af de to kære forældre eller hjemmet, mig er det nu rigtignok lige meget hvem som gør det, men gerne havde jeg dog noget, og at det vil blive dyrt, det ved vi jo af vores⁴⁶.

NOTER

1. Brevene findes i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB), P 402, Asmus Fromms arkiv.

2. Stammtafel der Familie Fromm og Stammtafel der Familie Christiansen, Flensburg: eksemplarer i ADCB P 402.
3. Landsarkivet, Haderslev herreds skyld- og panteprotokoller.
4. Landsarkivet, folketælling 1840 og 1855.
5. Landsarkivet, Haderslev herreds skyld- og panteprotokoller fol. 2140, 3744, 3892, 4369, 4674-76, 4810, 6547.
6. Landsarkivet, Haderslev amtsarkiv, journal 1854 nr. 503.
7. Landsarkivet, Haderslev amtsarkiv jr. 1634/1853.
8. P. Lauridsen: Da Sønderjylland vaagnede, bd. 4, 1916 s. 379, 400. – H. V. Gregersen: Laur. Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland, bd. 1, 1970 s. 48.
9. H. R. Hiort-Lorenzen: Den slesvigske Forening, i: SJy Årb 1890 s. 129, 160, 202.
10. Stændertidende 1844 15/7 og 17/7. – A. D. Jørgensen: Kristian VIII og Nordslesvig, i: SJy Årb 1895 s. 125, 160. – Hans Jensen: De danske stænderforsamlings historie 1830-1848, bd. 2, 1934 s. 80, 83, 371.
11. H. V. Gregersen: Laur. Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland, bd. 1, 1970 s. 375.
12. Landsarkivet, Haderslev amtsarkiv, jr. 1809/1857. H. R. Hiort-Lorenzen i SJy Årb 1890 s. 129.
13. Landsarkivet, Folketælling 1840.
14. Dieter Pust: Politische Sozialgeschichte der Stadt Flensburg, Kiel 1975, passim. – Hans Schultz Hansen: Danskheden i Sydslesvig 1840-1918, 1990 s. 29, 44, 47ff, 66. – Annoncer i Flensburger Wochenblatt 1831-50.
15. Se om forholdene i disse år: Flensburg Geschichte einer Grenzstadt, 1966, s. 301ff. – Flensburg bys Historie, bd. 2, 1955 s. 177-189. – Holger Hjelholt: Sønderjylland under Treårskrigen, bd. 1-2, 1959-61.
16. Jenny Lind (1820-1887) var en af tidens mest berømte operasangerinder, i Danmark ikke mindst kendt p.g.a. H. C. Andersens langvarige forelskelse i hende. Bertha Bruun-koncerten blev annonceret i Flensburger Wochenblatt 5. sept. 1846.
17. Andreas Christiansen junior (1816-1900), storkøbmand i Flensburg, 1850 ridder af Dannebrog, flyttede efter 1864 til København.
18. Vauxhall var oprindelig navnet på en landsby syd for Themsen over for Westminster, hvor en offentlig lysthave blev åbnet 1660. Senere blev ordet V. benyttet som fællesbetegnelse for forlystelsessteder med aftenunderholdning, illumination o.lign.
19. Brændevinsbrænder Carsten Christiansen, Neustadt (1790- 1848). 1852 blev Louise gift med sønnen Christian Carsten Christiansen (1816-88).
20. Den gamle kirkegård i Flensburg. Her begravedes en del faldne fra slaget ved Bov 9. april 1848 og senere faldne i slaget ved Isted 25. juli 1850. Istedløven blev opstillet 1862.
21. Slaget ved Kolding 23. april 1849.
22. Bogholder A. L. Esmarch, Nationalbankens filial i Flensburg, Storegade 2, åbnet 1844.
23. Magdalena Catharina Jensen, datter af Heinrich Carstensen Jensen (1789-1860), købmand, sukkerraffinadør, skibsreder og oliemøller i Flensburg, stænderdeputeret, kgl. agent. Fremtrædende repræsentant for det dansk-loyale borgerskab.
24. Eduard von Bonin, preussisk generalløjtnant, chef for de slesvig-holstenske tropper indtil 9. april 1850.
25. Bestyrelseskommissionen, sammensat af Danmarks repræsentant kabinetssekretær F. F. Tillisch, Preussens grev Botho zu Eulenburg og Englands oberst George Lloyd Hodges, ankom til Flensburg den 12. august 1849.
26. En af de hos familien Schwennsen indkvarterede militærpersoner, formentlig tilhørende de preussiske styrker.
27. Fejlskrivning for daguerreotypi-billede. Den eneste fotograf, som på dette tidspunkt var i virksomhed i Flensburg, var Johann Christian Besser (1803-65). Venligst oplyst af Uwe Steen, Busdorf.
28. Rasch's hotel på Nørretorv.
29. Den slesvig-holstenske politimester Friedrich Clairant von Krohn. Han blev afsat af bestyrelseskommissionen den 27. august 1849 og forlod byen.

30. Nationalbankens Fialbank, Storegade 2. I dag Union-Bank.
31. Kong Frederik VII, født 6. oktober 1808.
32. Karl Fr. Ludwig v. Hahn, chef for de preussiske tropper i Sydslesvig.
33. Carl von Plessen (Scheel-Plessen), departementschef i bestyrelseskommissionen.
34. C. L. v. Warnstedt, amtmand i Flensborg amt, departementschef.
35. Fremtrædende kreaturhandler i Angelbogade, dansksindet.
36. Louise var blevet gift den 25. maj 1852.
37. Godsejer Hans Aagesen Knudsen, Forballum, tillige ejer af Trøjborg og Visby hedegård.
38. Jernstøberier George Dittmann, Neustadt nr. 38.
39. Skorstensindretninger, komfurer og jerngryder var en af de store artikler i de stærkt ekspanderende jernstøberier i disse år, jvfr. Lars N. Henningsen: Sønderjyllands tidligste industrialisering før 1864 – personer og konjunkturer, i: Nordslesvigske Museer, 17, 1990-91, s. 25ff. Samme: Jernstøberier og maskinfabrikker i Nordslesvig indtil ca. 1900, i: SJy Årb 1982 s. 137ff.
40. Datteren Christine, født 7. maj 1853.
41. Svogeren Carsten Christiansen, 1829-1908.
42. Se litografi af J. F. Fritz: 3. pinsedag 1841 i Kobbermølle, gengivet i Jens-Peter Hansen: Kobbermøllen ved Krusaa, 1994, s. 44. Festen ophørte dog ikke i 1840 som dér angivet. 1857 blev C. C. Christiansen ved auktion medejer af Kobbermøllen, bla. sammen med jernstøber Dittmann.
43. Andreas Christiansen Jensen, indehaver af Dittmann og Jensens jernstøberi i Neustadt, rådmænd. Iflg. Hans Friedrich Schütt: H. C. Jensen, Wiesbaden, 1956, s. 64 var han ugift.
44. se note 17.
45. Maleren Otto Peters, jvfr. Ulrich Schulte-Wülwer: Malerei in Schleswig-Holstein, Heide 1989 s. 245.
46. Det lykkedes ikke at overtale den sparsommelige Asmus Fromm til at lade sig male. Til gengæld lod familien ham male flere gange efter hans død, jvfr. Nöbb-billedet side 119.